

MARIUSZ ANTONI KAMIŃSKI *
Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa, Polska

**SZTUKA WYWIADU A SZTUKA WOJNY:
ROLA SZPIEGOSTWA I INFORMACJI WYWIADOWCZYCH
W DZIEŁACH STRATEGÓW I TEORETYKÓW WOJNY
THE ART OF INTELLIGENCE AND THE ART OF WAR:
THE ROLE OF ESPIONAGE AND INTELLIGENCE
IN PUBLICATIONS BY STRATEGISTS AND THEORETICS OF WAR**

ABSTRAKT: Współczesny wywiad narodził się w XIX wieku i stał się ważną instytucją państwa podczas I wojny światowej. Jednak szpiegostwo i inne formy działalności wywiadowczej występował również we wcześniejszych epokach historycznych oraz różnych cywilizacjach i kulturach. Wykorzystanie informacji zdobywanych przez szpiegów i informatorów, a także gromadzone podczas zwiadu wojskowego, były szczególnie istotne w działaniach militarnych. W artykule zaprezentowano jak strategzy i teoretycy wojny odnosili się do wykorzystania informacji wywiadowczych w sztuce wojennej. W tym celu przeanalizowano dzieła literackie różnych autorów począwszy od czasów starożytnych po XIX wiek. Znaleźli się wśród nich zarówno twórcy, których publikacje zaliczane są współcześnie do kanonu sztuki wojennej (jak m.in. Sun Tzu, Clausewitz, Fryderyk II), jak też mniej znani autorzy zajmujący się strategią działań militarnych (m.in. Kautilya, Nizām Al-Mulk, al-Ansari, Thiébault, Jomini).

SŁOWA KLUCZOWE: wywiad, sztuka wywiadu, sztuka wojny, Sun Tzu, Clausewitz, Fryderyk II, Kautilya, Nizām Al-Mulk, al-Ansari, Thiébault, Jomini, Arthaśāstra.

ABSTRACT: Modern intelligence was born in the 19th century and became an important state institution during World War I. However, espionage and other forms of intelligence activities also occurred in earlier historical eras

* dr hab. Mariusz Antoni Kamiński, War Studies University, Warsaw, Poland

 <https://orcid.org/0000-0001-9395-9744> m.kaminski@pracownik.akademia.mil.pl

Copyright (c) 2023 Mariusz Antoni KAMIŃSKI. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

and various civilizations and cultures. The use of information obtained by spies, as well as collected during military reconnaissance, was important in military operations. The article presents how strategists and war theorists referred to the use of intelligence information in the art of war. For this purpose, literary works of various authors were analyzed, from ancient period to the 19th century. The article includes authors such as: Sun Tzu, Kautilya, Nizām Al -Mulk, al-Ansari, Frederick II, Clausewitz, Thiébault, and Jomini.

KEYWORDS: intelligence, art of war, Sun Tzu, Clausewitz, Frederick II, Kautilya, Nizām Al-Mulk, al-Ansari, Thiébault, Jomini, Arthaśāstra.

WPROWADZENIE

Współczesny wywiad narodził się w XIX wieku w wyniku wielu niezależnych procesów jak m.in. ukształtowanie się nowego modelu państwa, rozwój administracji rządowej i prawa, rewolucja w komunikacji (nowe wynalazki - telegraf, telefon, radio) i nowe środki transportu (balony, sterowce, samoloty), zmiany w sztuce wojennej (sztab generalny, armie masowe, nowe rodzaje broni), większa kontrola społeczeństwa oraz powstanie policji politycznej. Jednocześnie w XIX wieku następowała stopniowa instytucjonalizacja służb wywiadowczych. Następnie wybuch I wojny światowej stanowił punkt krytyczny w narodzinach współczesnego wywiadu. Był to przełomowy moment, podczas którego działania wywiadowcze zostały wyniesione na zupełnie nowy poziom. Od tego czasu wywiad stał się trwałym elementem aparatu państwowego i jednym z filarów bezpieczeństwa narodowego (tak jak wojsko czy policja)¹.

Termin „wywiad” (ang. *intelligence*) w znaczeniu szerokim odnosi się do wszystkich kategorii wywiadu, m.in. wywiad zagraniczny, wywiad krajowy (kontrwywiad), tajne operacje (ang. *covert action*²) i inne aspekty działalności wywiadowczej. W tym kontekście, ze względu na dużą liczbę definicji tego pojęcia, należy wyszczególnić pewne cechy wspólne, które można zawęzić do czterech głównych grup:

- wywiad jako informacja (wiedza);
- wywiad jako proces (cykl wywiadowczy);
- wywiad jako misja (kontrwywiad i tajne operacje wywiadu – *covert action*);

¹ M.A. Kamiński, *Ewolucja wywiadu jako instytucji państwa*, Warszawa 2021, s. 218-223.

² Zob. więcej na temat *covert action*: M.A. Kamiński, *Covert action vs aktywnyje mieoprijatija. Rywalizacja CIA i KGB w aspekcie tajnych operacji wywiadu w okresie zimnej wojny*, „Wiedza Obronna”, t. 279, nr 2, 2022, DOI: <https://doi.org/10.34752/2022-h279>, s. 155-172.

- wywiad jako organizacja (funkcjonowanie służb wywiadowczych i ich umiejscowienie w strukturze państwa)³.

Szpiegostwo i inne formy działalności wywiadowczej były obecne w różnych cywilizacjach i kulturach od starożytności po epokę nowożytną. Jednak przed XIX wiekiem nie można ich określać jako wywiad. Jak zauważył Michael Herman „Sposób prowadzenia działań wywiadowczych w tamtych czasach różni się od współczesnych pod dwoma względami. Po pierwsze [...] zbieranie i analizę danych informacji podejmowano doraźnie, ad hoc, a nie w ramach struktur organizacyjnych. Po drugie, nie było wtedy jeszcze mowy o kontrolowaniu i kierowaniu procesem zbierania i oceny informacji wywiadowczych”⁴.

Działalność wywiadowcza od początków dziejów była związana przede wszystkim z aspektami militarnymi. Główną rolę odgrywały zwłaszcza informacje wywiadowcze dotyczące rozpoznania wrogich wojsk na poziomie taktycznym. Ten rodzaj zdobywania informacji wywiadowczych (m.in. na temat liczebności wrogich wojsk, ich uzbrojenia, morale czy też zajmowanych pozycji przed bitwą) dominował właściwie we wszystkich okresach historycznych. Wiadomości pochodziły głównie ze źródeł osobowych (m.in. zwiadowców konnych lub pieszych, punktów obserwacyjnych, szpiegów w obozach wroga lub przesłuchiwanym jeńców). Rzadziej ich źródłem była przechwycona korespondencja (skala zastosowania pisemnych rozkazów zwiększyła się zdecydowanie dopiero od XVI w.). Rozwój sztuki wojennej w XIX wieku w tym zwłaszcza upowszechnienie pruskiego modelu sztabu generalnego, powstanie masowych armii oraz wynalezienie nowych rodzajów broni spowodował, że informacje wywiadowcze stały się jeszcze bardziej istotne dla dowódców wojskowych.

W artykule przedstawiono jak strategowie i teoretycy wojny odnosili się do wykorzystania informacji wywiadowczych w sztuce wojennej w różnych epokach historycznych przed wybuchem I wojny światowej. W tym celu przeanalizowano dzieła literackie różnych autorów poczynając od czasów starożytnych po XIX wiek. Znaleźli się wśród nich zarówno twórcy, których publikacje zaliczane są współcześnie do kanonu sztuki wojennej (jak m.in. Sun Tzu, Clausewitz, Fryderyk II), jak też mniej znani autorzy zajmujący się strategią działań militarnych (m.in. Kautilya, Nizām Al-Mulk, al-Ansari, Thiébault, Jomini).

³ L.K. Johnson, *National Security Intelligence*, Oxford 2010, s. 6; M.M. Lowenthal, *Intelligence. From secrets to Policy. Seventh Edition*. Washington DC 2017, s. 11-12.

⁴ M.Herman, *Potęga wywiadu*, Warszawa 2002, s. 22.

SUN TZU „SZTUKA WOJNY”

Sun Tzu (zwany też Sun Zi, czyli Mistrz Sun), to stratega i jeden z największych myślicieli starożytnych Chin, który w VI w. p.n.e. napisał podręcznik poruszający tematykę strategii i taktyki wojennej pt. „Sztuka wojny”. Książka ta pomimo upływu ponad 2500 lat jest jedną z najczęściej cytowanych pozycji w zakresie strategii wojskowej.

W „Sztuce wojny” Sun Tzu, poświęcił tajnym agentom cały ostatni rozdział pt. „Użycie szpiegów”, choć również w innych fragmentach książki nawiązuje do ich istotnej roli. Szpiegdy stanowią bowiem w strategii Sun Tzu bardzo ważny element, gdyż zgodnie z jego filozofią „najwyższą sztuką jest zwyciężyć armię wroga bez wydania bitwy. Zająć miasta wroga bez oblegania i zająć tereny jego państwa bez inwazji”⁵. Znaczenie informacji zdobywanej przez tajnych agentów w działaniach wojennych jest również dobrze uwypuklone w najśłynniejszym i najczęściej cytowanym stwierdzeniu Sun Tzu: „Poznaj dobrze wroga i poznaj dobrze siebie, a w stu bitwach nie doznasz klęski. Jeśli ignorujesz wroga, a dobrze znasz tylko swoje siły, masz równe szansę na zwycięstwo i przegraną. Jeśli nie liczysz się ani z siłą wroga, ani też nie znasz własnej siły, możesz być pewny, że poniesiesz klęskę w każdej bitwie”⁶.

Sun Tzu podkreślił, że umiejętność przewidywania jest przyczyną zwycięstw oświeconego księcia i mądrego dowódcy, a cecha ta odróżnia ich od zwykłych ludzi. Jednocześnie zdecydowanie zaznaczył, że „przewidująca wiedza” musi być konkretną informacją pochodząca od człowieka, który dobrze zna sytuację wroga. Tak więc nie może być to w żadnym wypadku jakiś rodzaj wiedzy duchowej, czy „pochodzącej od bogów”, wiedzy przez analogie do przeszłych wydarzeń, ani też wiedzy na podstawie spekulacji.

Sun Tzu wyszczególnił pięć typów tajnych agentów:

- agenci narodowi, czyli osoby werbowane spośród ludności wroga, które pozyskano do współpracy;
- agenci wewnętrzni, czyli szpiegdy których rekrutuje się wśród urzędników wroga (Sun Tzu podkreśla, że wśród klasy urzędników zawsze znajdują się ludzie skorumpowani, którym pełniony urząd spaczył charakter, przez co można ich pozyskać do służby przeciw ich państwu płacąc złotem i jedwabiem);

⁵ Sun Tzu, *Sztuka Wojny*, https://www.lazarski.pl/fileadmin/user_upload/dokumenty/student/Sun_Tzu_sztuka_wojny.pdf (dostęp: 15.05.2021), s. 23.

⁶ Ibidem, s. 27.

- agenci podwójni, czyli szpiedzy obcych państw, których udaje się pozyskać do współpracy i odwrócić ich działania (Sun Tzu zaznacza, że podwójni agenci są cenni również z tego powodu, że za ich pośrednictwem są werbowani szpiedzy narodowi i wewnętrzny, gdyż znają przekupnych urzędników w swoim państwie oraz ludzi rozgoryczonych);
- agenci straceni, czyli osoby, które przesyłają rozmyślnie sfalszowane informacje (Sun Tzu wskazuje, że należy im przekazywać spreparowane wiadomości, aby po schwytaniu na terytorium wroga mogli rozsiewać fałszywe informacje);
- agenci powracający, czyli szpiedzy, którzy po spełnieniu swojej misji w państwie wroga powracają do ojczyzny z odpowiednimi informacjami (Sun Tzu uwypukla, że muszą być to ludzie inteligentni, zdolni do pozyskania informacji od bliskich doradców wrogięgo władcy lub od członków jego elity, ale jednocześnie przestrzega, żeby być bardzo ostrożnym, gdyż mogą stać się odwróconymi szpiegami i przekazywać fałszywe wiadomości)⁷.

Zdaniem Sun Tzu jeżeli ci wszyscy szpiedzy pracują w koordynacji i nikt nie zna ich metod działania, to tworzą „Doskonałą Sieć” i znajdują się pod szczególną opieką władcy. W jego opinii przy werbowaniu tajnych agentów podstawową sprawą jest rozszyfrowanie charakteru szpiega, stwierdzenie czy jest on rzetelny, prawdomówny i inteligentny. Aby to odkryć niezbędna jest więc subtelność w rozpoznaniu i delikatność.

Jednocześnie Sun Tzu ostrzegł, że jest wielu szpiegów, których interesuje jedynie możliwość wzbogacenia się, a nie uzyskanie prawdziwych informacji o sytuacji wroga, przez co przedstawiają oni zmyślane raporty bez pokrycia w rzeczywistości. Należy więc zachować szczególną ostrożność i podejrzliwość. Tym niemniej Sun Tzu nie wątpił, że oświecony władca oraz zacny generał są w stanie użyć najinteligentniejszych ludzi jako agentów, a z nimi z mogą dokonać wielkich rzeczy.

Geniusz Sun Tzu oraz ponadczasowość jego strategicznych koncepcji, w tym również zasad dotyczących użycia szpiegów i roli zdobywanych przez nich informacji jest powszechnie doceniana⁸. Michael Warner podkreślił, że Sun Tzu w cudownie zwięzły sposób przedstawił właściwą naturę działalności wywiadowczej. Zaskakujące jest to, że pomimo tego, że jest to tak odległe historycznie dzieło od naszych czasów, to w koncepcji Sun Tzu jest coś wspólnego z tym,

⁷ Ibidem, s. 79-82.

⁸ Zob. m.in. D.G. Jones, *The School of Sun Tzu: Winning Empires Without War*, Bloomington 2012; L. Milevski, *The idea of genius in Clausewitz and Sun Tzu*, „Comparative Strategy” 2019, t. 38, nr 2; E. O’Dowd, A. Waldron, *Sun Tzu for strategists*, „Comparative Strategy” 1991, t. 10, nr 1.

jak obecnie postrzegamy wywiad. W „Sztuce wojny” Sun Tzu bardzo subtelnie przedstawił bowiem wywiad jako źródło informacji, działań i sekretów⁹. Z kolei H. Kissinger zauważył, że nawet dziś w tekście Sun Tzu widoczna jest bezpośredniość i przenikliwość, które każą zaliczyć go w poczet największych strategów świata. Ponadto zdaniem H. Kissingera Su Tzu różni się od zachodnich autorów tym, że przedkłada psychologiczne i polityczne elementy walki nad czysto wojskowe¹⁰.

KAUTILYA „ARTHAŚASTRA”

Autorem drugiego wielkiego dzieła czasów starożytnych pt. „Arthaśastra”¹¹ był Kautilya (nazywany również Chanakya). Ten genialny strateg i uczonego był kluczowym doradcą indyjskiego króla Chandragupta Maurya (który powstrzymał postępy wojenne następców Alaksandra Wielkiego i zjednoczył większość subkontynentu indyjskiego pod swoim panowaniem). Kautilya napisał „Arthaśastra” ok. 320 r. p.n.e. Tytuł dzieła jest różnie tłumaczony przez naukowców m.in. jako „nauka o polityce”, „traktat o polityce”, „nauka o zyskach materialnych”, „nauka o ekonomii politycznej”. Nie ma natomiast wątpliwości, że „Arthaśastra” zawiera ponadczasowe prawa polityki, gospodarki, dyplomacji i wojny¹². Kautilya stworzył bowiem teoretyczne dzieło obejmujące takie zagadnienia jak: zarządzanie państwem, administracja publiczna, ekonomia, prawo i system sądowniczy, polityka zagraniczna (dyplomacja), sztuka wojenna oraz działalność wywiadowcza.

Należy podkreślić, że Kautilya poruszył kwestię działalności wywiadowczej w sposób niezwykle holistyczny. Koncepcja zaproponowana przez autora „Arthaśastra” obejmuje m.in. bardzo rozbudowany katalog tajnych agentów, hierarchicznie uporządkowaną strukturę organizacyjną sieci szpiegowskiej (z nadzorem ze strony urzędników państwowych), podział na zadania związane z bezpieczeństwem wewnętrznym (ochrona przeciwszpiegowska i kontrola społeczeństwa), szpiegostwem zagranicznym i szpiegostwem gospodarczym, a także szczegółowy opis gromadzenia, przetwarzania i wykorzystywania informacji wywiadowczych oraz różne warianty tajnych operacji (zabójstwa, sabotaż, wojna psychologiczna itp.).

⁹ M. Warner, *The divine skein: Sun Tzu on intelligence*, „Intelligence and National Security” 2006, t. 21, nr 4, s. 483 i 491.

¹⁰ H. Kissinger, *O Chinach*, Wołowiec 2014, s. 41-42.

¹¹ Kautilya, *The Arthashastra, Vol. 2, English translation R.P. Kangle*, Delhi 2014.

¹² R. Boesche, *Kautilya's Arthashastra on War and Diplomacy in Ancient India*, „The Journal of Military History” 2003, t. 67, nr 1, s. 15.

Do ogólnego opisu tajnych agentów Kautilya zastosował określenie *guda* (co może być tłumaczone jako „ukryty”, „utajniony”). W pierwszej kolejności podzielił ich na stałych agentów pozostających w jednym miejscu (*samstha*) oraz „agentów wędrownych”, czyli wysyłanych w różne miejsca z konkretną misją (*samcara*). Następnie wśród agentów pozostających na stałe w jednym miejscu Kautilya wyróżnił oficerów (rezydentów) działających pod trzema głównymi „przykrywkami” – mnicha, gospodarza (rolnika) lub kupca. Byli to zawodowi szpiegzy, opłacani przez państwo, których zadaniem było rozbudowywanie siatki szpiegów i rekrutowanie nowych informatorów. Dodatkowo wśród tej grupy agentów mogli być jeszcze szpiegzy podszywający się pod ascetów (sekty bramińskiej i innych). Z kolei wśród agentów wędrownych najpopularniejszą grupę stanowili *sattri* (etymologia tego słowa pochodzi od „pułapki”, „zasadki”). Najczęściej rekrutowali się wśród sierot, które były pod opieką państwa. Ponadto wśród agentów wędrownych Kautilya wymienił jeszcze: zabójców - *tikshna* (używanych głównie do cichych zabójstw wodzów i królów), trucicieli - *rasada* oraz wędrownych mniszki, żebraczki - *parivrajika*. Ważną grupą byli też podwójni agenci działający jednocześnie dla obcego państwa (Kautilya postulował, aby dla pewności ich rodziny zawsze pozostawały jako zakładnicy Króla). Na tym jednak nie kończy się charakterystyka tajnych agentów wymienianych w „Arthaśastra”. Kautilya wskazał bowiem jako odrębną grupę agentów odpowiedzialnych za przeciwdziałanie szpiegostwu ze strony wrogich państw (ochrona przeciwszpiegowska) oraz agentów działających w innych krajach. Dodatkową grupą byli także szpiegzy zatrudniani bezpośrednio przez Kanclerza (Samahartr), a więc jednego z najwyższych urzędników w strukturze państwa. Ich zadania związane były głównie z szpiegostwem ekonomicznym oraz zwalczaniem korupcji wśród urzędników państwowych¹³.

Z opisu tego bardzo rozbudowanego katalogu różnych kategorii tajnych agentów wyłania się obraz „państwa szpiegów”. Tajni agenci musieli działać we wszystkich zakątkach kraju, a lista „przykrywek” pod którymi mogli wykonywać powierzone im zadania była prawie tak długa jak lista zawodów wykonywanych w tamtym czasie. System obejmował więc wszystkie sfery działalności ludzkiej i wszystkie grupy społeczne. Dodatkowo należy uwzględnić też siatkę szpiegowską w innych państwach. Nad tak rozbudowaną strukturą i wielką masą szpiegów trudno był zapanować i skutecznie ją kontrolować, jednak Kautilya zaproponował podstawy takiego kompleksowego systemu.

¹³ Kautilya, *The Arthashastra*, edited, rearranged, translated and introduced by L.N. Rangarajan, Penguin Books Ltd. 2016, Kindle Location 8381-8397.

Wielu naukowców wskazało, że „Arthaśāstra” jest pierwszą na świecie książką, w której pojawiła się koncepcja ustanowienia profesjonalnej służby wywiadowczej¹⁴. Dany Shoham i Michael Liebig stwierdzili nawet, że doktryna wywiadowcza Kautilya opierała się na strukturze organizacyjnej, która materialnie odpowiada temu, co obecnie nazywa się „służbą wywiadowczą”, m.in. dzięki ustanowionym schematom, procedurom, działaniom i odpowiedzialności oraz sposobom w jakie wykorzystuje je aparat państwa¹⁵.

Na uwagę zasługują również fakt, że Kautilya podzielił zadania wywiadowcze na związane z bezpieczeństwem wewnętrznym oraz szpiegostwem w obcych państwach. W zakresie wewnętrznym niezwykle rozległa sieć agentów służyła m.in. do inwigilowania społeczeństwa i wpływania na opinię ludności poprzez manipulację i stosowania działań propagandowych, sprawdzania lojalności wobec władcy (zwłaszcza żołnierzy), pilnowania uczciwości urzędników państwowych oraz działań antykorupcyjnych. Ponadto zadania w obszarze bezpieczeństwa wewnętrznego obejmowały także wykrywanie i likwidację szpiegów obcych państw oraz przeciwdziałanie sabotażowi i wywrotowym akcjom z ich strony. Zapewnienie absolutnego poparcia społeczeństwa dla rządów króla, było tak istotnym priorytetem Kautilya, że zalecał nawet bardzo drastyczne i skrajnie nieetyczne działania. Na przykład w sytuacji, gdy wykryto nielojalność urzędnika państwowego, a koszty społeczne jego aresztowania i osądzenia były zbyt wysokie (m.in. ze względu na jego popularność lub wpływy) to autor „Arthaśāstra” postulował użycie agentów do jego cichego zabójców (upozorowania wypadku lub naturalnej śmierci)¹⁶.

Z kolei w aspekcie szpiegostwa w obcych państwach zadania tajnych agentów polegały na zdobywaniu informacji o sytuacji politycznej, wojskowej i gospodarczej innych państw. Kautilya wskazał, że Król powinien miał swoich tajnych agentów na dworach wrogów, sojuszników, a także królów neutralnych, których państwa graniczą z jego ziemiami oraz innych neutralnych władców nie będących sąsiadami¹⁷. Autor „Arthaśāstra” podkreślił też potrzebę skutecznego wykorzystania ambasadorów, którzy ciesząc się nietykalnością mogą wykonywać działalność szpiegowską i zbierać informacje w państwach do których zostali wysłani.

¹⁴ M.in. C. Andrew, *The Secret World. A History of Intelligence*, London 2018, Kindle Location 61.

¹⁵ D. Shoham, L. Michael, *The intelligence dimension of Kautilyan statecraft and its implications for the present*, „Journal of Intelligence History” 2016, s. 7.

¹⁶ M. McClish, P. Olivelle, *The Arthaśāstra. Selections from the Classic Indian Work on Statecraft*, Indianapolis - Cambridge 2012, s. 105-106.

¹⁷ Kautilya, *The Arthashastra, Vol. 2, op. cit.*, księga 1, rozdział 12, wers 20, dalej (1.12.20).

Kautilya przedstawił również swoją oryginalną koncepcję tzw. „cichej wojny”. Polega ona na tym, że król i jego ministrowie utrzymują pozory dobrych i przyjacielskich stosunków z danym państwem. Jednak w tym samym czasie ich agenci w tajemnicy likwidują ważnych przywódców tego państwa, tworzą podziały wśród różnych grup społecznych oraz szerzą propagandę i dezinformacje¹⁸. Cicha wojna w konsekwencji prowadzi więc do destabilizacji i osłabienia kraju, co ułatwia przejście nad nim kontroli w kolejnym kroku.

Kautilya był ogromnym entuzjastą tajnych operacji (o charakterze *covert action*). W „Arthaśastra” bardzo mocno podkreślił, że dzięki akcjom wywrotowym można osiągnąć wspaniałe rezultaty¹⁹. Również wojna psychologiczna odgrywa w jego koncepcji dużą rolę. Jednocześnie Kautilya napisał, że pojedynczy zabójca za pomocą broni, ognia lub trucizny może osiągnąć więcej niż cała armia²⁰.

Na uwagę zasługuje również fakt, że w „Arthaśastra” zostały opisane elementy procesu wywiadowczego, jak gromadzenie informacji, ich przetwarzanie i dostarczanie raportów do kluczowych osób w państwie. Na przykład Kautilya wskazał, że informacje zdobyte przez szpiegów w obcym państwie powinny być gromadzone w jednym miejscu w tzw. „bazie szpiegów” i przekazywane zaszyfrowanym kodem (m.in. za pomocą całego systemu znaków, mowy, piosenek czy wiadomości pisanych). Jednocześnie Kautilya dał użyteczną wskazówkę, że wiadomość potwierdzona przez trzech różnych szpiegów musi być uznana za prawdziwą²¹.

Ze względu na wszechstronność swojego dzieła w zakresie zarządzania państwem Kautilya bywa często określany jako „hinduski Machiavelli”. Nawet Max Weber napisał, że „Arthaśastra” to „rzeczywiście radykalny makiawelizm, w popularnym sensie tego słowa (...) w porównaniu z tym Książę Machiavellego to igraszka”²². Z kolei Jawaharlala Nehru podkreślił, że porównywanie Kautilya do Machiavellego jest w pewnym sensie uzasadnione. Jednak jego zdaniem Kautilya pod każdym względem był dużo większą postacią od Machiavellego²³.

¹⁸ R. Boesche, *Kautilya's Arthashastra on War and Diplomacy in Ancient India*, op. cit., s. 22.

¹⁹ Kautilya, *The Arthashastra*, Vol. 2, op. cit., (13.1.21).

²⁰ *Ibidem*, (9.6.54-55).

²¹ *Ibidem*, (1.12.11-15).

²² M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków - Warszawa 1998, s. 104.

²³ J. Nehru, *The Discovery of India*, Delhi 1981, s. 123, via D. Shoham, L. Michael, *The intelligence dimension of Kautilyan statecraft and its implications for the present*, op. cit, s. 4.

NIZĀM AL-MULK „KSIĘGA RZĄDZENIA” („SIYĀSAT-NĀMA”)

W okresie średniowiecza pojawiło się kilku muzułmańskich uczonych, których dzieła zawierają interesujące rozważania na temat roli działalności wywiadowczej. Dobrym przykładem jest Nizām Al-Mulk, uczoney i wezyr w państwie Seldżuków, który w XI w. napisał „Księgę rządzenia” („Siyāsat-Nāma”) uważaną za jedną z kluczowych publikacji średniowiecznej perskiej teorii politycznej. W swojej książce Nizām Al-Mulk stwierdził, że wobec braku skutecznego systemu kontroli nad administracją państwa władca nie może dobrze zabezpieczać się przed buntem, oszustwami i korupcją ze strony swoich urzędników. Dlatego też musi stworzyć system szpiegostwa wsparty przez armię, który będzie na tyle silny, aby przezwyciężyć wszelki opór. W jego opinii ten system musi być tak mocno rozbudowany, że każdy urzędnik, który obejmuje ważne stanowisko w państwie był pilnowany przez kogoś, kto potajemnie donosi o jego sprawach i działaniach. Tak więc sułtan powinien mieć informatorów i szpiegów w całym imperium, pracujących wśród wszystkich klas społecznych. Nizām Al-Mulk postulował, aby szpiegzy działając pod przykrywką kupców, podróżników, sprzedawców haszyszu oraz derwiszów zbierali informacje w różnych regionach imperium i raportowali o wszystkim co usłyszą. Jego zdaniem mogło to pomóc w wykryciu buntu, dzięki czemu władca mógłby wyprowadzić uderzenie wyprzedzające. Na władcy spoczywa więc obowiązek uzyskania informacji o stanie jego królestwa, bez względu na jego wielkość i oddalenie terytoriów²⁴.

UMAR IBN IBRAHIM ALAWSI AL-ANSARI „O ROZPROSZENIU OBAW W ZARZĄDZANIU WOJENNYM” („TAFRIJ AL-KURUB FI TADBIR AL-HURUB”)

Inny muzułmański uczoney Umar Ibn Ibrahim alAwwsi al-Ansari pod koniec XIV w. stworzył traktat o strategii i taktyce wojennej pt. „Tafrij al-Kurub fi Tadbir al-Hurub” (o rozproszeniu obaw w zarządzaniu wojennym). W książce tej znajduje się wiele rozbudowanych teorii dotyczących działalności wywiadowczej. Al-Ansari podkreślił, że zarządzanie sprawnym aparatem wywiadowczym należy do podstaw funkcjonowania państwa, jego polityki zagranicznej, obrony i bezpieczeństwa. Informacje wywiadowcze są więc kluczem do wszelkich działań politycznych lub wojskowych. Dlatego nie ma wątpliwości, że zdobywanie danych wywiadowczych o wrogu należy do najważniejszych kwestii w sztuce wojennej i jest jednocześnie bardzo opłacalne. Jednocześnie Al-Ansari podkreślił znaczenie dokładnego i

²⁴ A.K.S. Lambton, *The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyāsat-Nāma of Nizām Al-Mulk*, „Journal of the British Institute of Persian Studies” 1984, t. 22, nr 1, s. 62-63.

szczegółowego sporządzania raportów wywiadowczych oraz szybkość przekazywania informacji. Jego zdaniem opóźnienie o jedną godzinę może spowodować katastrofę trwającą cały rok. W związku z tym postulował różne metody szybkiej komunikacji jak m.in. sygnały z użyciem ognia i dymu, wykorzystanie gołębi pocztowych, czy też szybkich kurierów²⁵.

Cała druga księga traktatu Al-Ansari poświęcona jest sprawom szpiegostwa. Autor poruszył w niej m.in. kwestie dotyczące istotnych cech jakie powinien posiadać doskonały szpieg, wyróżnień i nagród w pracy szpiegowskiej (szczególnie w kontekście budowania psychologicznej relacji pomiędzy władcą a jego agentami) oraz skutecznym zarządzaniem siecią szpiegów. Jak zauważył Stefano Musco (który jako pierwszy przedstawił analizę dzieła tego muzułmańskiego uczonego), Al-Ansari jest jednym z niewielu klasycznych autorów, którzy pisząc o strategii wojennej i działalności wywiadowczej, szczegółowo omawiają psychologię działalności szpiegowskiej i zaufane relacje z władcą. W dziele Al-Ansariego szpiegdy to nie abstrakcyjne jednostki, tylko konkretni ludzie, którzy wiedzą jak dobrze wykonywać powierzone im zadanie, ale również ponoszą porażki. Władca opisany przez Al-Ansariego zdaje też sobie z tego sprawę. Dlatego tak ważna jest psychologiczna relacja pomiędzy władcą a szpiegiem oparta na głębokim zaufaniu. Z tego też powodu Al-Ansari postulował np. aby rodzina szpiega cieszyła się względami władcy i pozostawała pod jego opieką, zwłaszcza gdy agent zostanie uwięziony przez wrogów lub skazany na śmierć²⁶.

FRYDERYK WIELKI „INSTRUKCJI DLA GENERAŁÓW”

Wiek XVIII był okresem oświecenia, zwanym też „wiekiem rozumu”, ale jednocześnie był to czas intensywnego rozwoju sztuki wojennej oraz zwiększenia znaczenia działalności wywiadowczej w planowaniu operacji militarnych. Powstało w tym okresie kilka istotnych dzieł dotyczących tego zagadnienia.

Król Prus Fryderyk Wielki w swojej „Instrukcji dla generałów”²⁷ poświęcił bardzo wiele miejsca działaniom wywiadowczym jako kluczowemu elementowi prowadzenia skutecznych operacji wojskowych. W artykule V wskazał, że przed atakiem należy przeprowadzić drobiazgowo rozpoznanie kraju, w którym będą toczyć się działania wojenne (m.in. zbadać sieć

²⁵ S. Musco, *Introducing al-Ansari as a classic of intelligence*, „Comparative Strategy” 2017, t. 36, nr 2, s. 157.

²⁶ Ibidem, s. 158.

²⁷ Frederick II (King of Prussia), *Military Instruction from the Late King of Prussia to His Generals: Illustrated with Plates.*, Translated from the French: Foster; Sherborne 1818, s. 20-23.

dróg, połączenie rzek i możliwość przepraw, ufortyfikowanie miast i ich zaopatrzenie, liczbę obrońców, morale mieszkańców itp.). Fryderyk Wielki radził też, że w sytuacji, kiedy nie można zrobić rozpoznania w sposób jawny, to należy wysłać tam sprytnych oficerów w przebraniu, którzy będą dobrze zorientowani jaką wiedzę mają pozyskać. Po ich powrocie i złożeniu raportu należy nanieść wszystkie istotne informacje na mapy²⁸. Z kolei w artykule XII zatytułowanym „O szpiegach, jak należy ich werbować przy każdej okazji oraz jak mam pozyskiwać informacje wywiadowcze na temat wroga” król Prus podkreślił, że wcześniejsze poznanie zamiarów wroga, pozwala na stawienie mu czoła, nawet w przypadku posiadania słabszych wojsk. Dlatego zalecał swoim generałom korzystania ze środków wywiadowczych, aby zapewnić sobie przewagę. Ponadto Fryderyk Wielki podzielił szpiegów na cztery kategorie:

- zwykli ludzie (wieśniacy, rzemieślnicy, księża itp.), przydatni jedynie do ustalenia pozycji wroga (jednak ich informacje mogą być mylące);
- podwójni szpiegdy, używani do przekazywania fałszywych informacji wrogowi;
- znaczący szpiegdy, np. zaufani żołnierze wysyłani do obozu wroga w celu dezinformacji przeciwnika lub nakłaniania do dezercji żołnierzy wrogiej armii;
- ludzie zmuszeni do szpiegowania szantażem np. bogaci obywatele (z dużą rodziną i majątkiem), którzy muszą udać się do obozu wroga pod pozorem złożenia skargi na doznane krzywdy w towarzystwie szpiega przebranego za lokaja (jeśli bogacz nie wróci w wyznaczonym czasie razem ze szpiegiem to jego dom zostanie spalony a rodzina zabita).

Jednocześnie Fryderyk Wielki uwypuklił, że szpiegów należy opłacać bardzo hojnie (nawet do granicy ekstrawagancji), gdyż ten kto ryzykuje życiem zasługuje na taką zapłatę²⁹.

PAUL THIEBAULT „MANUEL GENERAL DU SERVICE DES ÉTATS-MAJORS GENERAUX ET DIVISIONNAIRES DANS LES ARMEES”

Rozwój sztuki wojennej w XIX w. szedł w parze z przywiązywaniem coraz większej wagi przez dowódców wojskowych do działań wywiadowczych i gromadzenia informacji, które mogły być pomocne w podejmowaniu strategicznych decyzji. Widać to wyraźnie w XIX-wiecznych publikacjach (podręcznikach, broszurach, raportach itp.) na temat sztuki wojennej, których autorzy coraz mocniej akcentowali rolę działań wywiadowczych, jako ważnego elementu wspierającego operacje wojskowe.

²⁸ Ibidem, s. 20-23

²⁹ Ibidem, s. 58-62.

Bardzo interesującą pozycją tym zakresie jest zwłaszcza książka francuskiego generała Paula Thiébaulta wydana w 1813 r. pt. „Manuel Général du service des États-majors généraux et divisionnaires dans les armées”. W tym podręczniku sztuki wojennej Thiébault podkreślił, że w siłach zbrojnych nie ma nic ważniejszego niż właściwa organizacja działań szpiegowskich, gdyż mogą one przesądzić o zwycięstwie lub pomóc uniknąć pewnej porażki. Dlatego też w swojej książce P. Thiébault cały rozdział poświęcił tajnym działaniom, gdzie ze szczegółami przedstawił charakter pracy szpiegów³⁰. Jego zdaniem powody i motywacje ludzi do podjęcia się zadań szpiegowskich są bardzo zróżnicowane np. jedni robią to z pasji lub z chęci poświęcenia dla kraju, inni z racji wykonywanego zawodu, a jeszcze inni po prostu ze strachu³¹. Trudno jest wskazać, jacy szpiedzy i informatorzy są najlepsi do określonych misji, dlatego dowódca powinien bardzo umiejętnie rozważyć charakter zadań, którą im powierza. Istotną kwestią jest odpowiednia weryfikacja informacji zdobywanych przez szpiegów.

Paul Thiébault radził, aby każdy szef sztabu i generał dywizji posiadał specjalny dziennik w którym najważniejszym elementem powinna być część dotycząca tajnych działań. Miały znajdować się w niej m.in. instrukcje dla szpiegów, najważniejsze raporty informatorów, wszelka korespondencja dotyczące tajnych działań oraz raporty oficerów odpowiedzialnych za rozpoznanie³².

CARL VON CLAUSEWITZ „O WOJNIE”

Co ciekawe w najsłynniejszym XIX-wiecznym traktacie na temat sztuki wojennej okresu, czyli „O wojnie”³³ autorstwa Carla von Clausewitza działalności wywiadowczej została potraktowana z dość dużym dystansem. Na wstępie krótkiego podrozdziału pt. „Wiadomości podczas wojny” Clausewitz wyjaśniał, że przez wywiad określamy całą posiadaną znajomość nieprzyjaciela i jego kraju, czyli całą podstawę własnych koncepcji i działań. Dalej sceptycznie dodał, że „wystarczy spojrzeć na istotę tej podstawy, na jej niepewność i chwiejność, aby niebawem odczuć, jak niebezpieczna jest konstrukcja wojny, jak łatwo może runąć i pogrzebać nas pod swoimi gruzami”. Następnie w podobnym tonie C. von Clausewitz kontynuował swoje rozważania

³⁰ P. Thiébault, *Manuel Général du service des États-majors généraux et divisionnaires dans les armées*, Paris 1813, s. 95.

³¹ Thiébault dość szczegółowo na kilku stronach swojej książki opisuje różne typy szpiegów. Zob. więcej: ibidem s. 95-101.

³² Ibidem, s. 52.

³³ C. von Clausewitz, *O wojnie*, Warszawa 1999. Książka została wydana już po śmierci autora w 1832 r. dzięki staraniom jego żony

wskazując, że „Wiele wiadomości otrzymywanych na wojnie jest sprzecznych, jeszcze więcej jest fałszywych, a najwięcej niepewnych. Wymaga to od oficera pewnej umiejętności ich rozróżniania, jaką mu dać może znajomość rzeczy i ludzi, jak też zdolność sądenia. Musi tu nim kierować zasada prawdopodobieństwa”³⁴. Trudno jednoznacznie stwierdzić dlaczego C. von Clausewitz, powszechnie uznawany za klasyka strategii, tak mocno nie docenił roli działalności wywiadowczej. W tej kwestii pojawiają się różne teorie badaczy. David Kahn stwierdził, że C. von Clausewitz lekceważył informacje wywiadowcze i ich analizę m.in. z tego powodu, że pozostawiają one zbyt dużo miejsca przypadkowi, mają duże ograniczenia (np. w obserwacji) oraz dominują w nich z góry wyrobione opinie nad faktami. Wszystkie to razem było sprzeczne z filozofią prowadzenia wojny preferowaną przez C. von Clausewita³⁵. Z kolei Victor M. Rosello wskazał, że postrzeganie wywiadu przez Clausewita może brać się z jego osobistych doświadczeń z pola bitwy, w tym szczególnie z klęski pruskiej armii pod Auerstadt w 1806 r., gdzie przyczyna porażki leżała w dużym stopniu w złym rozpoznaniu i sprzecznych raportach o działaniach nieprzyjaciela. Dodatkowo V. Rosello podkreślił, że sposób prowadzenia wojny w czasach Clausewita był w okresie przejściowym, a niektóre systemy i metody (w tym działalność wywiadowcza) nie nadążały jeszcze za postępem operacyjnym na polu bitwy. Tak więc C. von Clausewitz rozpoznał braki i słabości wywiadu i je opisał. Natomiast w późniejszym okresie nastąpił znaczny postęp w dziedzinie wywiadu, ale nie było to już za życia autora traktatu „O wojnie”³⁶.

ANTOINE HENRI JOMINI „SZTUKA WOJNY”

Zupełnie inaczej do kwestii działalności wywiadowczej w działaniach wojennych podchodził znany teoretyk wojenny z okresu XIX wieku Antoine Henri Jomini³⁷. W traktacie „Sztuka wojny” (wydanym po francusku w 1838 r.) ubolewał on, że użycie szpiegów zostało znacznie zaniedbane w wielu konfliktach wojennych z początku XIX w. m.in. francuscy generałowie podczas wojny w Hiszpanii ponosili porażki ponieważ dysponowali słabymi informacjami wywiadowczymi, a car Aleksander I musiał wypłacać swoim oficerom sztabowym pieniądze na zatrudnienie szpiegów z prywatnych funduszy, gdyż nie otrzymywali oni środków na ten cel z

³⁴ *Ibidem*, s. 64.

³⁵ D. Kahn, *Clausewitz and intelligence*, „Journal of Strategic Studies” 1986, t. 9, nr 2–3, s. 119-121.

³⁶ V.M. Rosello, *Clausewitz's Contempt for Intelligence*, „Parameters” 1991, t. 21, nr 1, s. 105 i 113.

³⁷ Baron Antoine-Henri Jomini był szwajcarem, który służył jako generał w armii Napoleona Bonaparte, a następnie w armii rosyjskiej. Pozostawił po sobie ponad 30 dzieł o tematyce wojskowej.

kasy państwa. Antoine Henri Jomini podkreślił, że informacje wywiadowcze są niezwykle istotne podczas działań wojennych, a dodatkowo dawał szczegółowe rady dowódcom wojskowym, iż powinni zawsze korzystać z informacji wieloźródłowej (m.in. z działań rozpoznawczych, szpiegów, przesłuchiwanie dezertersów i jeńców wojennych). Jego zdaniem tylko zwielokrotnienie uzyskiwanych informacji może przynieść oczekiwany efekt, gdyż zdobywane wiadomości są często niedokładne i sprzeczne. Nie można więc polegać tylko na jednym z tych środków. Jednocześnie A.H. Jomini zalecał stosowanie hipotezy prawdopodobieństwa w analizowaniu zdobytych informacji wywiadowczych³⁸.

BIBLIOGRAFIA

REFERENCES LIST

PIŚMIENNICTWO

LITERATURE

- Andrew C., *The Secret World. A History of Intelligence*, London 2018.
- Boesche R., *Kautilya's Arthashastra on War and Diplomacy in Ancient India*, „The Journal of Military History” 2003, t. 67, nr 1.
- Clausewitz C. von, *O wojnie*, Warszawa 1999.
- Frederick II (King of Prussia), *Military Instruction from the Late King of Prussia to His Generals: Illustrated with Plates.*, Translated from the French: Foster; Sherborne 1818.
- Herman M., *Potęga wywiadu*, Warszawa 2002.
- Jomini A.H., *The Art of War*, Translated from the French by G.H. Mendell and W.P. Craighill, Originally published in 1862.
- Jones D.G., *The School of Sun Tzu: Winning Empires Without War*, Bloomington 2012.
- Johnson L.K., *National Security Intelligence*, Oxford 2010.
- Kahn D., *Clausewitz and intelligence*, „Journal of Strategic Studies” 1986, t. 9, nr 2–3.
- M.A. Kamiński, Covert action vs akwinyje mieoprijatija. Rywalizacja CIA i KGB w aspekcie tajnych operacji wywiadu w okresie zimnej wojny, „Wiedza Obronna”, t. 279, nr 2, 2022, DOI: <https://doi.org/10.34752/2022-h279>.
- Kamiński M.A., *Ewolucja wywiadu jako instytucji państwa*, Warszawa 2021.
- Kautilya, *The Arthashastra*, Vol. 2, English translation R.P. Kangle, Delhi 2014.
- Kautilya, *The Arthashastra*, edited, rearranged, translated and introduced by L.N. Rangarajan, Penguin Books Ltd. 2016.
- Kissinger H., *O Chinach*, Wołowiec 2014.
- Lowenthal M.M., *Intelligence. From secrets to Policy. Seventh Edition.* Washington DC 2017.
- Lambton A.K.S., *The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyāsāt-Nāma of Nizām Al-Mulk*, „Journal of the British Institute of Persian Studies” 1984, t. 22, nr 1.
- McClish M., Olivelle P., *The Arthashastra. Selections from the Classic Indian Work on Statecraft*, Indianapolis - Cambridge 2012.
- Milewski L., *The idea of genius in Clausewitz and Sun Tzu*, „Comparative Strategy” 2019, t. 38, nr 2.
- Musco S., *Introducing al-Ansari as a classic of intelligence*, „Comparative Strategy” 2017, t. 36, nr 2.
- Nehru J., *The Discovery of India*, Delhi 1981,
- O’Dowd E., Waldron A., *Sun Tzu for strategists*, „Comparative Strategy” 1991, t. 10, nr 1.
- Rosello V.M., *Clausewitz's Contempt for Intelligence*, „Parameters” 1991, t. 21, nr 1.

³⁸ A.H. Jomini, *The Art of War*, Translated from the French by G.H. Mendell and W.P. Craighill, Originally published in 1862, s. 272-273.

Shoham D., Michael L., *The intelligence dimension of Kautilyan statecraft and its implications for the present*, „Journal of Intelligence History” 2016.

Sun Tzu, *Sztuka Wojny*,

https://www.lazarski.pl/fileadmin/user_upload/dokumenty/student/Sun_Tzu_sztuka_wojny.pdf

(dostęp: 15.09.2023).

Thiébaud P., *Manuel Général du service des États-majors généraux et divisionnaires dans les armées*, Paris 1813.

Warner M., *The divine skein: Sun Tzu on intelligence*, „Intelligence and National Security” 2006, t. 21, nr 4.

Weber M., *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków - Warszawa 1998.

Copyright (c) 2023 Mariusz Antoni Kamiński

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.